

ANTTI KUJALA
MIRKKA DANIELSBACKA

HYVIN- VAINTI- VALTION LOPPU?

VALLANPITÄJÄT,
KANSA JA
VASTAVUOROISUUS

TAMMI

Antti Kujala – Mirkka Danielsbacka

HYVINVOINTI- VALTION LOPPU?

VALLANPITÄJÄT, KANSA JA VASTAVUOROISUUS



KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ TAMMI
HELSINKI

© Antti Kujala, Mirkka Danielsbacka
ja Kustannusosakeyhtiö Tammi 2015

ISBN 978-951-31-8101-7

Painettu EU:ssa

Sisällys

- 9 **Lukijalle**

- 11 **Johdanto: Vallanpitäjien
ja kansan keskinäiset velvollisuudet
(Antti Kujala ja Mirkka Danielsbacka)**
- 13 Vastavuoroisuus
- 22 Kirjan rakenne

- 24 **Hyvinvointivaltio
(Antti Kujala ja Mirkka Danielsbacka)**
- 24 Empatia, yhteistyö ja yhteiskunta
- 29 Modernien hyvinvointivaltioiden synty
- 34 Hyvinvointivaltiotypologia
- 39 Vastavuoroisuus ja hyvinvointivaltiomallit
- 45 Pohjoismainen malli
- 51 Luottamus
- 57 Sosiaalinen liikkuvuus
- 63 Universalismi

- 66 Murtumat
- 72 Terveyserot
- 75 Vastavuoroisuus pohjoismaisen
hyvinvointivaltiomallin takana
- 78 Tulojen ja varallisuuden epätasa-arvoinen
jakautuminen eri maissa
- 97 Amerikkalainen yhteiskuntamalli –
voittaja vie kaiken
- 122 Euroopan pankki- ja velkakriisi
- 139 Suomen hyvinvointivaltion ylläpitämisen
nykyiset haasteet
- 152 Työmarkkinasuhteet ja vuokratyö
- 163 Vastavuoroisuus ja vallanpitäjien ja kansan
molemmipuoliset velvollisuudet univer-
saalina yhteiskunnallisena vaikutussuhteena
(Antti Kujala)**
- 163 Vastavuoroisuus ja epätasa-arvoinen
uudelleenjako
- 169 Inkavaltio
- 179 Vastavuoroisuuden irvikuva:
Perun ja Bolivian intiaanien
asema siirtomaavallan aikana
- 205 Syrjittyjä intiaaneja vai talonpoikia
ja täysivaltaisia kansalaisia?
- 222 Mayojen vastavuoroisuus

- 226 Intian kastijärjestelmä
- 232 Intian yhteiskuntahistoria ja
vastavuoroisuus
- 250 Käsitys vallanpitäjien hyvántahtoisuudesta
jäsentää uuden ajan alun Japanin
yhteiskuntasuhteita
- 261 Suomalainen, pohjoismainen ja eurooppa-
lainen lahja ja verotuksen järjestäminen
- 265 Ruotsalainen yhteiskuntasopimus
- 270 Kruunun hätäapu suurina nälkä-
ja kuolovuosina 1696–1697
- 273 Vastavuoroisuus ja sen vaatimus
asevelvollisuusarmeijoissa
(Mirkka Danielsbacka)**
- 275 Jatkosodan kansalaisotilaat
- 291 Ranskalaisten kansalaisotilaiden kapina
ensimmäisessä maailmansodassa
- 299 Vastavuoroisuus menneisydessä
ja nykyisyydessä (Antti Kujala
ja Mirkka Danielsbacka)**
- 309 Lähdeviitteet
- 346 Lähde- ja kirjallisuusluettelo
- 382 Henkilöhakemisto

Lukijalle

Niin kauan kuin yhteiskunnissa on ollut kerrostuneisuutta ja hierarkiaa, vallanpitäjien ja kansan välillä on vallinnut epävirallinen yhteiskuntasopimus, joka on perustunut vastavuoroisuuteen eli molemminpuolisiin velvollisuuksiin. Veronmaksajat odottavat valtiolta suoritustensa vastineeksi suojelua ulkoisia uhkia vastaan ja taloudellista tukea hädän koittaessa. Omat velvollisuutensa laiminlyöneiden hallitsijoiden ja hallitusten on yleensä käynyt ennemmin tai myöhemmin huonosti. He ovat menettäneet valtansa vallankumouksissa tai vaaleissa, tai pitkäaikainen ja yksipuolinen eliitin etujen varjeleneminen on synnyttänyt sisäisesti heikon ja jälkeenjääneen yhteiskunnan, jota vahvemmat valtiot ovat käyttäneet taloudellisesti tai poliittisesti hyväkseen.

Kirjamme *Hyvinvointivaltion loppu? – Vallanpitäjät, kansa ja vastavuoroisuus* on kertomus yhteiskunnallisen eliitin ja kansan välillä vallitsevan vastavuoroisuuden periaatteen erilaisista ilmentymistä. Toisen maailmansodan jälkeen syntynyt hyvinvointivaltio on tämän universaalien yhteiskuntasopimuksen viimeaikaisin muoto. Nykyinen talouslama on kuitenkin saanut jotkut epäilemään, ettei hyvinvointivaltion ja sen palveluiden ylläpitämiseen ole enää varaa. Kirjamme pääotsikon kysymysmerkki heijastaa näitä keskusteluita. Samalla se kuitenkin ilmaisee, ettemme usko hyvinvointivaltion tulleen tiensä päähän.

Kahden tutkijan työpanoksen yhdistäminen on osoittanut tämän kirjan laatimisessa voimansa. Se on muun muassa edistänyt monitieteistä lähestymistapaa. Ei ole kuitenkaan meidän tehtävämme arvioida, kuinka hyvin olemme tavoitteissamme onnistuneet.

Kiitämme Tammen kustannuspäällikköä Markku Aaltoa ja kustannustoimittaja Anne-Maria Latikkaa hyvästä yhteistyöstä. Risto Alapuro, Heikki Hiilamo, Heikki Sarmaja ja Antti Tanskanen ovat lukeneet käsikirjoituksen tai osia siitä. Kiitokset kuuluvat heille heidän hyvistä neuvoistaan. Olemme kiitollisia myös professori Hiroshi Momoselle hänen Japania koskeista tiedonannoistaan.

Helsingissä, 29. toukokuuta 2015

Antti Kujala

Mirkka Danielsbacka

Johdanto: Vallanpitäjien ja kansan keskinäiset velvollisuudet

ANTTI KUJALA JA MIRKKA DANIELSBACKA

Taloussanomissa julkaistiin syyskuussa 2013 raportti kansainvälisten suursijoittajien konferenssista New Yorkissa. Finanssieliitin sijoitusasiantuntijat olivat huolissaan Yhdysvaltojen kasvavien tuloerojen ja euroalueen velkakriisin mahdollisista seurauksista yhteiskuntarauhalle. Finanssivarallisuuden omistajien rikastuminen keskiluokan ja köyhien aseman kurjistuessa voi Yhdysvalloissakin johtaa ”arabikevääseen”, jolloin keskiluokka ja pienituloiset nousevat kapinaan ja pyrkivät osallisiksi eliitille kasautuneesta varallisuudesta. Asiantuntijoiden viesti oli *Taloussanomien* mukaan selkeä: ”[E]lleivät talous- ja rahapolitiikan päättäjät pian katkaise tulo- ja varallisuuserojen kasvua, katkeaa se keskiluokan kapinointiin – vaa-leissa tai kadulla.”¹

Finanssieksperttien pelko ”arabikevään” tapahtumisesta Yhdysvalloissa on luultavasti liioiteltu, mutta aivan perusteen se ei ole. Tuloerojen kasvu nykyajan kehittyneissä länsimaissa yhteiskunnissa koettelee yhteiskunnan legitimitettä (oikeutusta tai oikeudenmukaiseksi kokemista). Tuloerojen kasvun lisäksi yhteisvastuuajatuksen ja veropohjan kaventuminen sekä julkisten palveluiden ulkoistaminen murentavat

kehittyneissä maissa toisen maailmansodan jälkeen muodostuneiden hyvinvointivaltioiden perustaa. Kyse on siitä, haluaako taloudellinen eliitti osallistua tämän järjestelmän ylläpitämiseen, josta se itse on hyötynyt, vai siirtääkö se tuotot veroparatiiseihin ja sijoittaa ne halpatyövoimamaiden teollisuuteen. Lisäksi väestön ikääntyminen ja valtion ja koko julkisen sektorin velkaantuminen luovat länsimaisille hyvinvointivaltioille paineita. Onko enää varaa pitää nykyisiä hyvinvointipalveluita yllä, vai joudutaanko niistä tinkimään ja siirtämään niitä yksityisen sektorin vastuulle, jolloin palveluista pääsevät osallisiksi vain ne, joilla niihin on varaa?

Hyvinvointivaltio on monipolvinen käsite. Usein riippuu maasta ja kielestä, millainen sen tarkka sisältö on. Tässä teoksessa hyvinvointivaltio viittaa yleiskäsitteenä sellaiseen valtiojärjestelmään, joka muodostui länsimaissa toisen maailmansodan jälkeen. Hyvinvointivaltioissa valtiolla on vähintään jonkinlainen sosiaalinen vastuu kansalaisistaan (valtio takaa ihmis- ja poliittisten oikeuksien lisäksi myös sosiaaliset oikeudet) ja julkinen valta harjoittaa vähintään jonkin verran resurssien uudelleenjakoa. Erilaisia hyvinvointivaltiojärjestelmiä – pohjoismaista, konservatiivista ja liberaalia – eritellään tarkemmin tuonnempana tässä kirjassa.²

Varsinkin pohjoismaiseen hyvinvointivaltioon liitetty universalismin periaate – kaikki ovat maksajia ja saajia – on sitouttanut ihmisiä järjestelmän ylläpitoon ja antanut sille oikeutuksen. Hyvinvointivaltion kannatus kansalaisten parissa on edelleen yli puoluerajojen laajaa, vaikka se on saanut osakseen myös paljon kritiikkiä. Universalistisen hyvinvointivaltion perusajatus, jonka mukaan kaikki maksavat ja kaikki hyötyvät, perustuu vastavuoroisuuteen.³

Käsitys sosiaalisten suhteiden vastavuoroisuudesta on ihmisille myötäsyttyistä, minkä vuoksi vallanpitäjien on aina ollut edullista ottaa se huomioon. Hyvinvointivaltio ei vain toimi

vastavuoroisuuden logiikalla vaan myös vastaa ihmisten vahvasti kokemaan vastavuoroisuuden normiin. Entä jos viimeaikaiset hyvinvointivaltiota murentavat kehityssuunnat saavat kansalaiset arvelemaan, että yhteiskunnan eliitin ja tavallisen kansan välinen vastavuoroisuus on yhä enemmän lakannut toimimasta? Historia on täynnä esimerkkejä siitä, mitä tapahtuu, kun odotus vastavuoroisuudesta vallanpitäjien ja kansan välillä ei täyty. Tarkastelemme tässä kirjassa tavallisen kansan ja yhteiskunnan eliitin välisten velvollisuuksien ja odotusten järjestelmää nykyisissä hyvinvointivaltioissa ja myös aikaisemmissa yhteiskunnissa valikoitujen historiallisten esimerkkien avulla. Osoitamme, miten syvään käsitys vastavuoroisuudesta yhteiskuntaa ja yhteiskunnan eri kerrosten välisiä suhteita järjestävänä periaatteena on juurtunut, ja esitämme, millä kaikilla tavoilla vastavuoroisuus on läsnä yhteiskunnallisissa vaikutussuhteissa.

Vastavuoroisuus

Sosiobiologi Robert Trivers määritteli vuonna 1971 vastavuoroisen altruismin ('pyyteettömyyden', 'lähimmäisenrakkauden') käsitteen selittäessään sitä, miksi muut kuin keskenään sukua olevat yksilöt auttavat toisiaan epäitsekkäästi. Teknisesti esitettynä toisten auttaminen on "kannattavaa", kun auttamisen kustannus apua antavalle yksilölle on pienempi kuin odotettavissa olevan vastapalveluksen hyöty hänelle. Silloin huomioon otetaan myös vasta-avun saamisen todennäköisyys. Vastavuoroisella altruismilla Trivers pyrki selittämään ihmisten kykyä yhteistyöhön ja yhteistyön hyödyllisyyttä heille. Tosin hänen määritelmänsä on myöhemmin käytetty taloustieteissä esimerkkinä pohjimmiltaan itsekkästä ihmisestä, joka auttaa toisia vain siitä syystä, että tulee itse hyötymään tästä

myöhemmin. Triversin vastavuoroinen altruismi, oletus siitä, että annettu apu palautuu tulevaisuudessa auttajalle, laajenee epäsuoraksi altruismiksi, kun otetaan huomioon maineen tärkeys ihmisten välisissä sosiaalisissa suhteissa. Vasta-apu voi nimittäin palautua myös kolmannen osapuolen kautta, jos auttaja onnistuu saavuttamaan toisten silmissä maineen luotettavana ja auttavaisena henkilönä.⁴

Vastavuoroiseen vaihtoon osallistumisen hyöty yksilölle tulee esille myös peliteoreettisten mallien avulla. Nämä mallit ovat empiirisiä eli ne perustuvat toistuvasti toteutettuihin pelitilanteisiin (”turnajaisiin”) sen sijaan, että niiden pohjana olisi looginen päättely. Osapuolet eivät siis tapaa ainoastaan satunnaisesti, vaan heidän välinen suhteensa jatkuu pidemmän aikaa. Samalla mitalla -strategiassa (*tit for tat strategy*) pelaaja tekee aina yhteistyötä ensimmäisellä ”siirrolla” ja sen jälkeen noudattelee vastapuolen valintoja. Tällaisessa pelissä hyvä maksetaan hyvällä ja paha pahalla. Pelien toistuessa tarpeeksi monta kertaa yhteistyöhakuinen ja vastavuoroisuuteen perustuva samalla mitalla -strategia on osoittautunut osapuolten kannalta kannattavimmaksi menettelyksi. Henkilön menestyminen edellyttää, että hän ei koskaan oma-aloitteisesti petä vaan rankaisee vastapuolta siitä ja antaa anteeksi petoksen heti, kun vastapuoli palaa yhteistyöhön. Luonnearvion tekeminen vastapuolesta parantaa entistään menestymistä.

Moraalikäsityksiä tutkineen suomalaisen sosiologin Edvard Westermarckin mukaan ihmiset reagoivat toistensa tekoihin retributiivisilla eli kiittäväillä (palkitsevilla) tai rankaisevilla tunnereaktioilla. Nämä ovat yhteisiä kaikille kulttuureille, joskin niiden tuloksena syntyneet moraalikäsitteet ja oikeustavat vaihtelevat erittäin paljon kulttuurista ja aikakaudesta toiseen. Velvollisuuden käsite sisältää ajatuksen, että sen rikkominen on mahdollista. Velvollisuus merkitsee näin myös

uhkausta, sillä sen rikkominen aiheuttaa rangaistuksen. Velvollisuuden käsitteen takana on moraalisen suuttumuksen tunne. Westermackin mukaan ”[v]elvollisuus on ’ankara lain-säättäjä’, joka uhkaa rangaistuksella, mutta ei lupaa mitään palkintoa”. Teko luetaan ansioksi vasta silloin, kun se ylittää sen keskimääräisen eli tyypillisen käyttäytymisen, jota ihmiset vaativat toisiltaan.

Myös oikeudenmukaisuuden ja epäoikeudenmukaisuuden käsitteet viittaavat retributiivisiin tunteisiin. Puolueellisuus koetaan epäoikeudenmukaiseksi. Oikeudenmukaisuuden noudattaminen ei aiheuta kiitosta, koska sitä me ihmiset odotamme ja vaadimme. Sen sijaan epäoikeudenmukainen teko synnyttää suuttumusta. Noudattaessaan lakeja ja sopimuksia suuryrityksen johtaja ja valtakunnan hallitus menettelevät oikeudenmukaisesti ilman, että kukaan kiinnittää siihen erityisempää huomiota. Sitä vastoin monien kulmakarvat kohoavat, kun johtaja toimessaan ja etujärjestönsä tehtävissä ollessaan vaatii kaikkien, myös raskaan fyysisen työn kuormittamien henkilöiden alimman eläkeiän nostamista 63 vuodesta mutta jää itse runsain mitoin palkittuna eläkkeelle virkeänä 60-vuotiaana. Niin ikään poliittisia virkanimityksiä paheksutaan niissä ilmenevän moraalivajeen vuoksi.

Oikeudenmukaisuuden noudattaminen on kiitettävää vasta silloin, kun useimmat muut eivät olisi vastaavassa tilanteessa noudattaneet sitä. Esimerkkinä tällaisesta olkoon jonkun organisaation päätöksentekijän tekemä ehdottoman puolueeton valinta kahden työnhakijan välillä, joista toinen on päätöksentekijän tuttava tai kytkeytyy muuten hänen intresseihinsä mutta jää vähemmän ansioituneena valitsematta. Suurin osa ihmisistä olisi siinä tilanteessa valinnut itselleen läheisemmän tai oman etunsa mukaisen hakijan. Moraalinen kiitollisuus ja paheksunta lähtevät arviosta, joka mittaa keskimääräisen oikeudenmukaisuuden noudattamista.

Ihmisillä on yhteinen reiluuden mittapuu, joka on kehittynyt sosiaalisen kanssakäymisen kautta. Vihamieliset tunteet syntyvät, kun toinen osapuoli alittaa reiluuden tason. Luonnonvalinta on tuottanut kyvyn arvioida tekojen reiluutta, ja se on synnyttänyt yhteisen mittapuun. Paheksunnan ja rankaisemisen kynnyks on ylittynyt, kun jonkun panos arvioidaan keskimääräistä alhaisemmaksi. Ihmiset ovat alttiita rankaisemaan toisiaan ”alamittaisesta” menettelystä, vaikka siitä koituu heille huomattavaa vaivaa ja kustannuksia. Tämä puhuu vahvasti sitä selitystä vastaan, että ihmiset käyttäytyvät tällaisessa tilanteessa ainoastaan taloudellisten etujensa ohjaamana. Äsken mainittuja pelejä on toteutettu monina eri versioina. Ihmisten niissä pääsääntöisesti valitsema menettely ei tue käsitystä, että ihminen on ensisijaisesti *Homo economicus* eli välittää rationaalisesti vain omista eduistaan. Tällainen toimintamalli on tyypillinen korkeintaan hyvin harvoille. Vallitsevaksi toimintamalliksi muodostuu *Homo reciprocans* eli vastavuoroinen ihminen.

Heikki Sarmaja on pohtinut sitä, miksi ihmiset eivät vaadi toisiltaan sataprosenttista suoritusta, vaan tyytyvät keskimääräiseen. Jokaisella ihmisellä on sidonnaisuuksia moneen eri yhteisöön perheestä ja työstä alkaen, ja sitä paitsi hänellä on omat etunsa, jotka ovat aina vähintään jossain määrin ristiriidassa toisten ihmisten etujen kanssa. Olisi epärealistista odottaa ihmisiltä joka asiassa sataprosenttista suoritusta, ja edelleen se asettaisi heille sellaisia vaatimuksia, joita heidän olisi mahdotonta toteuttaa. ”Sata lasissa” -vaatimus johtaisi joko ihmisten hyväksikäyttöön tai totalitaarisen yhteiskunnan asettamiin pakkoihin. Tällaisen vaatimuksen esittäminen tähtää toisten ihmisten manipuloimiseen tai merkitsee esittäjän ollessa vilpittömin mielin liikkeellä sitä, että hän pettää itseään. Ihmiset tyytyvät siis keskimääräiseen suoritukseen, kiittävänsä ylittäviä panoksia ja paheksuvat alamittaisia moraalisuori-

tuksia. Arkioloissa ihmiset sallivat toisilleen tietyn määrän itsekkyyttä, mutta ääritilanteissa, esimerkiksi suuronnettomuuden tapahduttua, ihmiset vaativat itseltään ja toisiltaan uhrautuvaa auttamista. Ihmisten hyväntahtoisuus toisiaan kohtaan vähenee heidän välisen etäisyytensä kasvaessa.⁵

Itsekkyyden voi siis jakaa häikäilemättömään itsekkyyteen, joka aiheuttaa meissä moraalista suuttumusta, koska se alittaa reiluuden mittapuun, ja hyväksytyyn itsekkyyteen, jota odotamme muilta ihmisiltä. Katsomme, että ihmisten velvollisuus on pitää huolta itsestään ja hoitaa omat asiansa. Kaikkien yhteinen etu kuitenkin on, että yhteiskunta on tasapuolisen reilu kaikille.

Vastavuoroisuuden ”hyödyllisyys” yksilölle niin normaalioloissa kuin ääritilanteissa on mahdollistanut sen, että se on lajinkehityksen myötä valikoitunut osaksi ihmisen käyttäytymistä. Ihmiset ovat taipuvaisia vaatimaan ja odottamaan sosiaalisessa vuorovaikutuksessa vastavuoroisuutta. Tämä vastavuoroisuuden vaatimus ei koske ainoastaan yksilöiden välistä sosiaalista suhdetta vaan myös kansan ja vallanpitäjien välistä yhteiskunnallista suhdetta. Vallanpitäjillä tarkoitetaan laajasti kaikkia niitä tahoja ja instituutioita, jotka ovat hierarkkisissa yhteiskunnissa päättävissä asemissa.

Huomattakoon, että edellä kuvattu evoluutiopsykologinen lähestymistapa selittää sitä, *miksi* ihmiset ovat taipuvaisia keskinäiseen yhteistyöhön ja avunantoon. Se ei väitä, että kaikki ihmiset kaikissa tilanteissa menettelevät näin.⁶ Liioin se ei yksinään tarjoa selitystä sille, millaisiksi ihmisten toisistaan suu-
restikin poikkeavat yhteiskunnat ja kulttuurit ovat muodostuneet ja miksi ihmisten välinen vuorovaikutus voi vaihdella vastavuoroisesta yhteistyöstä fyysiseen tuhoamiseen. Ihmisten evoluutiopsykologiset valmiudet ovat nimittäin muodostuneet aikana, jolloin ihmisyhteisöt ovat olleet pieniä ja ver-
raten tasa-arvoisia.⁷ Käsillä olevassa teoksessa selvitetään kui-

tenkin juuri vastavuoroisuuden ja ihmisten välisen yhteistyön edellytyksiä ja muotoja eri aikakausina ja eri kulttuureissa, ja siksi evoluutiopsykologinen käsitys ihmisluonnon universaaleista piirteistä on hyvä lähtökohta.

Niin antropologit, yhteiskuntatieteilijät kuin historioitsijatkin ovat eritelleet sekä aikaisempia ihmisyyhteisöjä että nyky-yhteiskuntia vastavuoroisuuden tai sille läheistä sukua olevien käsitteiden avulla. Heidän tapansa lähestyä vastavuoroisuutta tuovat esille ilmiön erilaiset ulottuvuudet: sen noudattamisesta seuraavan ”hyvän”, sen puuttumisen tai puutteellisen toteutumisen aikaan saaman ”pahan” ja lopulta myös sen, kuinka ihmisten taipumusta vastavuoroisuuteen on kautta aikojen käytetty hyväksi.

Amerikkalaisen yhteiskuntatieteilijän Barrington Mooren mukaan kaikissa yhteiskunnissa on ollut olemassa tiettyjä rajoja sille, mitä vallanpitäjät ja alamaiset voivat tehdä, toisin sanoen minkä vastapuoli kokee reiluksi ja minkä epäoikeudenmukaiseksi. Vaikka osapuolet eivät olekaan tasavertaisia, molempipuolisten velvollisuuksien järjestelmä eli eräänlainen yhteiskuntasopimus vallitsee heidän välillään. Kumpikin osapuoli kokeilee koko ajan, missä sallitun menettelyn rajat kulkevat eli mikä on kuuliaisuutta ja mikä tottelemattomuutta. Mooren mukaan yhteiskuntasopimus on jatkuvan uudelleen-neuvottelun kohteena. On tärkeä huomata, ettei velvollisuuksia ole yksinomaan alamailla. Heillä on tunnustettuja moraalisia vaatimuksia vallanpitäjien varalle. Hallitsijan tai vallanpitäjän tärkeimmät velvollisuudet koskevat rauhan ja järjestyksen ylläpitämistä yhteiskunnassa niin sisäisesti kuin myös ulkoisia vihollisia vastaan sekä alamaisten aineellisen hyvinvoinnin turvaamista esimerkiksi taloudellisen ahdingon tai kadon aikana. Näiden velvollisuuksien laiminlyönti tai vallan väärinkäyttö saattaa johtaa siihen, että vallanpitäjät menettävät kansan silmissä valtansa oikeutuksen ja heidät suistetaan vallasta.

Moore korostaa sitä, että vastavuoroisuus tai molemminpuoliset velvollisuudet eivät edellytä velvollisuuksien tasajakoja. Vastavuoroisuus ”on käsite, joka ei suinkaan sulje pois hierarkiaa ja auktoriteettia (...) Kuitenkin se on käsite, jonka puitteissa tapahtuvassa vaihdossa palvelusten ja suosionosoitusten, luottamuksen ja kiintymyksen on määrä tavoittaa suurin piirtein keskinäinen tasapainotila.”⁸

Brittiläinen sosiaalishistorioitsija E. P. Thompson puolestaan esitti ajatuksen kansanjoukon moraalisesta talousopista, mikä tarkoitti lähes samaa kuin alamaisten tunnustetut moraaliset vaatimukset Moorella. Thompsonin mukaan hinnankorotukset, kauppaan liittyvät väärinkäytökset (kiskurihinat) ja suoranainen nälkä synnyttivät 1700-luvun Englannissa mellakoita, joiden kautta kansanjoukot kokivat puolustavansa yhteiskunnan tunnustamaa oikeudenmukaisuutta. Moraalitalouden idea tarkoittaa, että ihmisten toimeentulon hyväksi käyttäminen on moraalitonta. Suostuessaan välillä mellakoitsijoiden tavoitteisiin vallanpitäjät vahvistivat tämän toimintamallin legitimiisyyttä. Amerikkalainen antropologi James C. Scott sovelsi moraalitalouden käsitettä 1900-luvun Kaakkois-Aasian talonpoikiin. Näin siitä tuli käsite, joka ei ole sidoksissa enempää paikkaan kuin aikakauteenkaan.⁹

”Heikkojen aseita” käsittelevässä kirjassaan Scott esitteli talonpoikien vastarinnan arkipäiväisiä muotoja, joita he usein ovat harjoittaneet niitä vastaan, jotka yrittävät saada heiltä päivä- tai palkkatyötä, maanvuokraa tai veroja. Peitelty vastarinta (hidastelu, pettäminen, panettelu, sabotaasi, boikotti ym.) ei useinkaan johda kuin marginaalisiin tuloksiin, mutta siihen ei liioiden liity niitä suuria menetyksen riskejä, mihin avoin vastarinta ja kapina lähes aina johtavat. Scottin käsitykset vallanpitäjien hegemonian puutteellisuudesta ovat tämän kirjan teeman kannalta kuitenkin vielä tärkeämpiä kuin heikkojen aseet. Vallanpitäjien hegemonia väittää vallitsevaa jär-

jestystä kaikille oikeudenmukaiseksi. Julkisella tasolla sitä ei haastetakaan. Vähäosaiset tunnustavat tottelevaisuudellaan valtasuhteet ja saavat nauttia ideologian heille lupaamasta hyväntahtoisuudesta. Virallisen ideologian ihanteiden puutteellinen toteutuminen ei kuitenkaan jää heiltä huomaamatta. Vähäosaiset kehittävät virallisesta ideologiasta omaa oikeudentuntoaan vastaavan version, pilkkaavat omassa keskuudessaan vallanpitäjiä ja harjoittavat peiteltyä vastarintaansa.¹⁰

Ranskalainen sosiologi Marcel Mauss on käsitellyt vastavuoroisuutta kirjoituksissaan puhuen siitä lahjainstituution nimellä. Maussin lahjainstituutio tarkoittaa velvollisuutta korvata lahja vastalahjalla tai -palveluksella. Hän eritteli 1920-luvulla lahjaa niiden länsimaisten antropologioiden pohjalta, jotka olivat tutkineet esiteollisten yhteiskuntien kollektiivista hyödykkeiden vaihtoa. Näissä yhteisöissä kolme ehdotonta pakkoa, velvollisuus antaa lahja, ottaa se vastaan ja maksaa se takaisin koskivat itse lahjaa ja sen antajaa ja saajaa. Muussa tapauksessa seurauksena oli osapuolten välinen välikko. Ei ole vaikea nähdä, että tällaiseen lahjaan liittyy retributiivisia (palkitsevia tai rankaisevia) tunnereaktioita siinä mielessä kuin evoluutiopsykologit niitä ovat käsitelleet.

Vastavuoroisuus, uudelleenjako ja vaihto markkinoilla ovat Yhdysvalloissa toisen maailmansodan jälkeen vaikuttaneen Karl Polanyin mukaan olleet hyödykkeiden ja palvelusten vaihdon ja yhteiskunnallisen integraation kolme muotoa. 1) Vastavuoroisuudesta puhutaan silloin, kun lahjan tai palveluksen antaja ja saaja ovat keskenään periaatteessa tasa-arvoisia. 2) Uudelleenjaossa taas yhteiskunnan vallanpitäjät ottavat yhteisön tuottamia voimavaroja (elintarvikkeita, varallisuutta, siis veroja tai lahjoja) haltuunsa ohjaten niistä osan omaan käyttöönsä ja osan koko yhteiskunnan hyväksi. Toisin sanoen uudelleenjako on vaihtoa epä-tasa-arvoisten osapuolten välillä. 3) Vaihdoissa itseohjautuvilla markkinoilla eli nyky-

aikaisessa markkinataloudessa kysyntä ja tarjonta määräävät tuotteiden hinnat.

Oman aikamme yhteiskuntatieteilijät ovat päätyneet siihen käsitykseen, että näitä kolmea hyödykkeiden ja palvelusten vaihtoa on esiintynyt lähestulkoon kaikkina aikoina ja periaatteessa melkein kaikissa yhteiskunnissa.¹¹ 2000-luvun ihmiset antavat toisilleen lahjoja ja tekevät toisilleen palveluksia pitäen mielessään lahjan tai palveluksen hyvittämisen velvollisuuden. Tämän päivän hyvinvointivaltio jakaa uudelleen voimavaroja siinä missä menneiden aikojen esivalta. Vallanpitäjät ja kansa kohdistavat toisiinsa odotuksia, jotka määräävät, että veroja on maksettava mutta valtion on tuotettava niillä kansalaisia hyödyttäviä palveluita. Tämä on uudelleenjakoa, mutta mikään ei estä kutsumasta sitä myös epätasa-arvoisten osapuolten väliseksi vastavuoroisuudeksi. Nimenomaan vallanpitäjät puhuvat mielellään vastavuoroisuudesta silloin, kun kysymys on uudelleenjaosta. Mutta tällainen vastavuoroisuus sitoo myös heidän käsiään.¹²

Vastavuoroisuus on yhteiskuntaa koossa pitävä liima. Siksi sen velvoitteiden rikkominen voi aiheuttaa yhteiskunnallista epävakautta. Vastavuoroisuus voidaan määritellä sellaiseksi oikeuksien ja velvollisuuksien järjestelmäksi, jonka kaikki osapuolet kokevat oikeudenmukaiseksi (se, mitä pidetään oikeudenmukaisena, vaihtelee eri aikakausina ja eri kulttuureissa). Vastavuoroisuuden logiikka toimii niin yhteiskunnan jäsenten kesken kuin valtaapitävän eliitin ja kansan välillä. Näistä jälkimmäinen on tässä kirjassa tarkastelun keskiössä. Kiinnitämme huomiota kuitenkin myös yhteiskunnan tasavertaisempien jäsenten väliseen vastavuoroisuuteen, sillä se auttaa ymmärtämään vallanpitäjien ja kansan suhdetta. Lisäksi mukaan on otettu jännite ”aidon” vastavuoroisuuden ja sen hyväksikäytön välillä.

Kirjan rakenne

Kirjan rakenne poikkeaa pitkälti perinteisestä. Käsittelemme ensin nykyisiä hyvinvointivaltioita ja vasta sen jälkeen erilaisia historiallisia yhteisöjä ja yhteiskuntia. Uskomme nimittäin kirjan idean – vastavuoroisuuden eri ulottuvuuksien ilmentymien ja seurausten – aukeavan lukijoille helpommin, kun niitä eritellään aluksi tutussa ympäristössä. Hyvinvointivaltioita käsittelevän luvun aloittaa lyhyt katsaus, jossa syvennetään johdannossa käsiteltyjä, ihmislouontoon kuuluvia alttiuksia ja erityisesti ihmisten taipumusta yhteistyöhön.

Vastavuoroisuuden myönteisiä ja kielteisiä ulottuvuuksia valotamme kahden erilaisen hyvinvointivaltiomallin, pohjoismaisen ja liberaalin, avulla. Pohjoismaisen mallin esimerkkinä toimii Suomi, jota voidaan vielä pitää maailmanlaajuisesti sekä tasa-arvoisena että hyvinvoivana yhteiskuntana. Kuten Suomea käsittelevästä *Pohjoismainen malli* -luvusta selviää, katseen tarkentuessa erilaiset tasa-arvoa ja hyvinvointia murentavat säröt kuitenkin tulevat esille.

Nykypäivän amerikkalainen yhteiskuntamalli puolestaan on esimerkki yhteisöstä, jossa pieni mutta rikas eliitti polkee väestön suuren enemmistön edut jalkoihinsa. Barack Obama on luonnehtinut tällaista järjestystä paljon puhuvoin sanoin ”Voittaja vie kaiken”. Nykyinen talouskriisi on saanut monet vaatimaan hyvinvointivaltion kutistamista. Kaikkiin entisiin palveluihin ei kuulemma ole enää varaa; veronalennuksiin sitä vastoin on. Tarkastelemme siksi myös maailman talouden ja tulonjaon viimeaikaista kehitystä, Euroopan velkakriisiä ja niitä taloudellisia haasteita, joiden kouriin myös suomalainen hyvinvointivaltio on joutunut. Kirjamme otsikko *Hyvinvointivaltion loppu?* kuvastaa paitsi hyvinvointivaltioiden nykyisiä ongelmia myös sitä, miten nykyiset kehityssuunnat ovat ristiriidassa vastavuoroisuuden normin kanssa.

Vallanpitäjien ja kansan väliset keskinäiset odotukset ja velvollisuudet ovat esiintyneet jossain muodossa kaikkina aikoina ihmisyhteisöissä, sikäli kuin niissä on ollut lainkaan kerrostuneisuutta ja hierarkiaa. Perun ja Bolivian alkuaikasyhteisöt ennen eurooppalaisten saapumista sekä uuden ajan alun Intia, Japani ja Ruotsi ja Suomi toimivat esimerkkinä yhteiskunnista, joissa vastavuoroisuus toteutui tavalla tai toisella. Espanjalaisvalloituksen jälkeistä Perua ja Boliviaa on taas käsitelty mallina sellaisista yhteiskunnista, joissa väestön enemmistö tai suuri osa, tässä tapauksessa alkuperäisväestö, on alistettu perinpohjaisesti. Kuitenkin alkuaikasyhteisöt ovat nykyaikoihin saakka rakentaneet oman identiteettinsä vastavuoroisuuden varaan ja odottaneet vallanpitäjien noudattavan sitä heidän suhteensa. Väestön enemmistön pitkäaikainen alistaminen on synnyttänyt sisäisesti heikon ja jälkeenyjääneen yhteiskunnan. Silloin kun eliitit loukkaavat kansan mielestä liian räikeästi vastavuoroisuuden ja oikeudenmukaisuuden periaatteita, lopputuloksena eritoten uusimmalla ajalla on kuitenkin usein ollut kapina, vallankumous tai vallanvaihdos, joka on tapahtunut hienovaraisemmin.

Kirjan viimeinen luku kuvaa niitä odotuksia, joita 1900-luvun Suomen ja Ranskan asevelvollisuusarmeijoiden rivisotilaat kohdistivat päällystöönsä samoin kuin heidän protestointitapojaan, mikäli oikeudenmukaisiksi koettuja epävirallisia sääntöjä oli rikottu. Kirjamme ei kuitenkaan käsittele ensisijaisesti yhteiskunnallisia mullistuksia tai vastarinnan eri muotoja vaan vastavuoroisuuden ilmenemistä, sen puutetta ja sen hyväksikäyttöä niin menneisydessä kuin nykyajassa.

Hyvinvointivaltion kriisistä on puhuttu pitkään. Vuonna 2008 alkanut talouslama on saanut monet vaatimaan hyvinvointivaltion ja sen palveluiden supistamista. Ovatko ne tulleet tiensä päähän?

Hyvinvointivaltion keskeisenä perustana on ihmisten myötäsytynäinen käsitys reiluudesta ja oikeudenmukaisuudesta, joita he odottavat niin kanssaihmisiltään kuin vallanpitäjiltä – periaate, jonka mukaan kaikki maksavat ja kaikki hyötyvät. Vastavuoroisuuteen kuuluu, että ne, joiden velvollisuutena on maksaa veroja, pitävät oikeutenaan saada valtiolta suojelua ja apua taloudelliseen ahdinkoon.

Modernien hyvinvointivaltiotyyppeiden ääripäitä ovat yhtäältä pohjoismainen hyvinvointivaltio, jollainen Suomikin on, ja toisaalta amerikkalainen yhteiskuntamalli, jossa viimeisten 30 vuoden aikana häviävän pieni upporikas vähemmistö on kahmaissut taskuihinsa leijonanosan taloudellisen kasvun hedelmistä. *Hyvinvointivaltion loppu?* käsittelee vallanpitäjien ja kansan suhteita paitsi nykyisten hyvinvointivaltioiden myös historiasta valittujen esimerkkitapausten valossa ja osoittaa, mitä voi tapahtua, kun odotus vastavuoroisuudesta yhteiskunnan eliitin ja tavallisen kansan välillä ei täyty.



KUVA: JEPPE TUOMAINEN

ANTTI KUJALA on Helsingin yliopiston Suomen ja Venäjän historian dosentti, jonka julkaisemat kirjat ovat käsitelleet poliittista, sota- ja yhteiskuntahistoriaa 1600-luvulta 2000-luvun alkuun.



KUVA: MARKKO TAINA

MIRKA DANIELSBACKA on Suomen ja Pohjoismaiden historiasta väitellyt filosofian tohtori, joka viimeistelee toista väitöskirjaansa yhteiskuntapolitiikasta.

#kirja
WWW.KIRJA.FI



36.15 | ISBN 978-951-31-8101-7

